

ΗΡΩΪΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ Β. ΚΟΥΓΕΑ

κατά την Πανεγυρικήν Συνεδρίαν τῆς 24ης Μαρτίου 1953.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πανηγυρίζουσα μετὰ σύμπαντος τοῦ Ἔθνους τὴν μεγάλην ἐπέτειον τῶν Ἑλληνικῶν Ἐλευθερίων καὶ ἐορτάζουσα συγχρόνως καὶ τὴν ἀμφιετηρίδα τῶν ἰδίων αὐτῆς γενεθλίων, ὁμολογεῖ εὐλαβῶς τὴν χαρὰν καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτῆς πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα καὶ πρὸς τὴν Α. Υ. τὸν σεβαστὸν Πρίγκηπα, διότι ἠϋδόκησαν νὰ λαμπρύνουν διὰ τῆς Ὑψηλῆς Αὐτῶν παρουσίας τὴν σεμνὴν ταύτην πνευματικὴν ἐορτήν.

ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΕ,

Δικαίως καὶ εὐλόγως ἡ σκέψις καὶ ἡ ψυχὴ τῶν Πανελλήνων στρέφεται σήμερα πρὸς τοὺς ἡρωϊκοὺς προμάχους τοῦ 1821, οἵτινες διὰ μακρῶν καὶ ὑπερανθρώπων ἀγῶνων ἐθεμελίωσαν τὴν ἐλευθέραν πατρίδα. Συσπειρωμένοι αἱ γενεαὶ τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰ ἐθνικὰ καὶ φυλετικὰ των σύμβολα, θὰ προσέρχωνται καθ' ἐκάστην 25ην Μαρτίου μὲ εὐλάβειαν διὰ νὰ ἐκδηλώσουν τὴν εὐγνωμοσύνην των πρὸς τοὺς ἐλευθερωτὰς καὶ ἀναμνησκόμενοι ἐνδόξων προγόνων, νὰ ἀντλοῦν διδάγματα φιλοπατρίας καὶ εὐψυχίας ἀπὸ τὸ παράδειγμα ἐκείνων. Σύμφωνα πρὸς τὸ ἄρθρον 14 τοῦ Κανονισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας, τὸ ὑποχρεῶνον τὸν Πρόεδρον αὐτῆς νὰ ἀναγνώσῃ ἐν τῇ πανηγυρικῇ ταύτῃ συνεδρίᾳ ὁμιλίαν ἔχουσαν θέμα σχετικὸν πρὸς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἢ τοὺς Ἄνδρας αὐτοῦ, θὰ ἀνακαλέσω εἰς τὴν ὑμετέραν μνήμην ὑπερόχους τινὰς ἐκ τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 21, οἵτινες διακριθέντες εἰς τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας, ἤθλησαν ἐπίσης καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν στίβον, ἀναδειχθέντες δὲ πρῶτα γενναῖοι τοῦ Ἄρεως θιασῶται, ἐγένοντο ὕστερα καὶ τῆς Κλειοῦς ἐμπνευσμένοι ἱεροφάνται.

Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν μακροαίωνα ἐπικράτησιν ἐμφανίζει τοὺς Ἑλληνας ἔχοντας ἰδιαιτέραν κλίσιν καὶ διάθεσιν πρὸς τὴν ἱστορίαν, τὴν ἀφήγησιν δηλαδὴ γεγονότων εἰς κείμενα γραπτὰ. Οὐδὲν ἔθνος ἔχει τόσον πλουσίαν ἱστορικὴν λογοτεχνίαν, ὅσην οἱ Ἕλληνες. Ἕλληνας ὑπῆρξεν ὁ θεωρηθεὶς καὶ ὀνομασθεὶς «πατὴρ τῆς ἱστορίας», ὁ Ἀλικαρνασσεὺς Ἡρόδοτος, καὶ Ἕλληνας εἶναι ὁ ἐπὶ εἰκοσιπέντε αἰῶνας κατέχων ἀδιαφιλονείκητα τὰ σκῆπτρα καὶ τὰ πρωτεῖα εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορικὴν λογοτεχνίαν, ὁ Ἀθηναῖος Θουκυδίδης. Εἰς μυριάδας ἀνέρχονται οἱ ἀπὸ τῶν Λογογράφων καὶ τοῦ Ἡροδότου μέχρι τῶν τελευταίων τοῦ Βυζαντίου ἱστορικῶν Λαονίκου τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ, οἱ κατὰ σειρὰν ἀδιάκοπον γεωργήσαντες τὸν ἀγρὸν τῆς πλουσίας ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας, ἧτις διεκρίνετο πάντοτε εἰς ἐπιφανῆς ὕψος μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς ἐθνικῆς αὐθυπαρξίας.

Μὲ τὴν κατάλυσιν τοῦ Βυζαντιτικοῦ Κράτους καὶ μὲ τὸ ἐκ ταύτης ἐπελθὸν σκότος εἰς τὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα τῶν Ἑλλήνων, παύει νὰ καλλιεργῆται καὶ ἡ Ἱστορία εἰς τὴν δουλωθεῖσαν χώραν, εἰς ἄλλα ἐδάφη μεταλαμπαδευθεῖσα. Ἐπὶ τέσσαρας σχεδὸν αἰῶνας ἡ Κλειώ, ὅπως καὶ ὁ Φοῖβος, «οὐκέτι ἔχουσιν ἐν Ἑλλάδι καλύβαν». Ἀλλ' ὅταν μετὰ τεσσάρων αἰῶνων δουλείαν ἔρχεται τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου διὰ νὰ ἀνακτήσῃ μικρὸν τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν, ἐπανέρχονται καὶ αἱ Μοῦσαι εἰς τὴν παλαιάν των ἐλευθέραν κοιτίδα διὰ νὰ ξαναζωντανεύσουν τὴν «παγὰν λαλέουσαν» καὶ νὰ ποτίσουν μὲ τὸ «λάλον ὕδωρ», ἡ μὲν Πολύμνια τὸν Σολωμὸν καὶ τὸν Κάλβον, ἡ δὲ Κλειώ πλειάδα ἡρωϊκῶν Ἀγωνιστῶν, οἱ ὅποιοι μόλις ἀφῆκαν τὰ ὑπὸ τῆς νίκης στεφανωθέντα ὄπλα των, ἐπῆραν εἰς τὸ ἴδιον ἄτρομον πολεμικὸν χέρι τὸ εἰρηνικὸν κονδύλι διὰ νὰ ἐξιστορήσουν τὰ ἡρωϊκὰ κατορθώματα, τῶν ὁποίων οἱ ἴδιοι ὑπῆρξαν μάρτυρες καὶ συντελεσταί.

Εὐθὺς ὡς ἡ ἐπαναστατημένη χώρα συνεκροτήθη εἰς ὠργανωμένην πολιτείαν, ζωηρὸς καὶ αὐθόρμητος ἐκδηλώνεται ὁ ζῆλος τῶν Ἀγωνιστῶν πρὸς τὴν ἱστοριογραφίαν. Οἱ ἥρωες τοῦ Ἀγῶνος, ἔχοντες πλήρη συνείδησιν ὅτι διὰ τῶν ἀκαταβλήτων προσπαθειῶν των εἶχε συντελεσθῆ μέγα καὶ σπουδαῖον ἐθνικὸν γεγονός, ἐπεχείρησαν νὰ ἀπαθανατίσουν διὰ τοῦ λόγου χάριν τῶν ἐπιγιγνομένων ὅσα μεγάλα οἱ ἴδιοι ἔπραξαν, σκεπτόμενοι ὡς ὁ Ἡρόδοτος, «ὅπως μὴ τὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων γενόμενα μεγάλα καὶ θαυμασιὰ ἀκλεᾶ τῷ χρόνῳ γένηται». Ἀπὸ ὅλας τὰς τάξεις τῶν Ἀγωνιστῶν ἐμφανίζονται οἱ μύσται τῆς ἱστοριογραφίας. Ἀπὸ τοὺς κληρικούς, οἵτι-

νες όχι μόνον στρατεύοντες, αλλά και συγγράφωντες έπεχείρησαν να λαμπρύνουν την Έκκλησίαν και την Πατρίδα, από τους όπλαρχηγούς και τους καπεταναίους, από τους προεστούς, από τους γραμματικούς και τους λογίους, τους όποιους περιφρονητικώς ώνόμαζαν «καλαμαράδες» οί στρατιωτικοί. Έξαιρουμένων των πρώτων και των τελευταίων, έκ των άλλων οί περισσότεροι ήσαν μετριωτάτης μορφώσεως, τινές δέ και έντελώς άγράμματοι. Διά τουτο ή Ιστοριογραφία των Άγωνιστών άκολούθησε τόν άρχέγονον άφηγηματικόν τρόπον, τά πλείστα δέ των τοιούτων δημιουργημάτων, πηγάζοντα κυρίως έκ της μνήμης των άφηγουμένων ιδίας πράξεις προσώπων και εις γραφείς τά περισσότερα ύπαγορευόμενα, έπεγράφησαν «Άπομνημονεύματα», ή «Ύπομνήματα», ή «Ένθυμήματα». Έδημιουργήθη ούτω εις την άναγεννωμένην έλληνικήν λογοτεχνίαν νέον είδος λόγου, τό όποϊον είχε μέν έμφανισθή σπανίζον εις την άρχαίαν και εις την βυζαντινήν περίοδον, είχεν όμως καλλιεργηθή εύρέως εις την Ρώμην και εις τά έκ της Ρώμης προελθόντα ύστερον νεολατινικά έθνη. Άλλά ή γνησία και πηγαία Ιστοριογραφία των Άγωνιστών του 21 ούδεμίαν είχε σχέσιν και έξάρτησιν από τά διάφορα Mémoires των Γάλλων, ή τά Ricordanze των Ίταλών.

“Όλα σχεδόν τά γεωγραφικά τμήματα της άγωνισθείσης Έλλάδος έχουν να επιδειξουν άξιους άπομνημονευτάς, όπως και όλα είχαν άναδείξει άνδρείους πολεμιστάς. Εύγενής Ιστοριογραφική άμιλλα και ζωηρός συγγραφικός όργασμός έκδηλώνεται κατά την πρώτην μεταεπαναστατικήν περίοδον. Διάφοροι έκ διαφόρων έπαρχιών Άγωνισταί, είτε από προσωπικήν και τοπικιστικήν φιλοτιμίαν ώθούμενοι, είτε από άγνόν Ιστορικόν ένδιαφέρον έμπνεόμενοι, είτε και υπό άλλων φωτισμένων πατριωτών προτρεπόμενοι, έκθέτουν κατά ίδιον έκαστος τρόπον τά άφορώντα εις τό πρόσωπόν του και εις την έπαρχίαν του έπαναστατικά συμβάντα. Ούτω δέ προήλθαν κύκλοι και ομάδες κατά τόπους Άπομνημονευμάτων έξαιρετικής Ιστορικής και λογοτεχνικής άξίας.

Εις την συγκομιδήν των Άπομνημονευμάτων του Άγώνος προέχουσιν θέσιν εις ποσόν καταλαμβάνουν τά προερχόμενα από τόν «κατακαημένο τό Μοσιά». Τό σεβάσμιον χέρι που εύλόγησε πρό 132 έτών ώσάν σήμερα την σημαίαν του Άγώνος εις την Άγίαν Λαύραν, έπεχείρησε να γράψη και να έπιγράψη: «Άπομνημονεύματά τινα της κατά του τυράννου των Έλλήνων όπλοφορίας¹», τά όποια όμως έσταμάτησαν εις τά γεγονότα

¹ Έκδ. Α΄ Άθήναι 1837. Γ΄ 1900.

του 1823, διότι έπελθών ό θάνατος άνέκοψε τήν δρᾶσιν καί τήν συγγραφήν του **Παλαιών Πατρών Γερμανού**, του ήρωϊκοῦ καί πεπνυμένου ιεράρχου, τόν όποϊον ό Φιλήμων έθεώρει ώς τόν καταλληλότατον διά τήν συγγραφήν τής 'Ιστορίας του 'Αγώνος.

Ό πρωτοσύγκελλος τής έν Τριφυλία Χριστιανουπόλεως **'Αμβρόσιος Φραντζής**, πολεμικός καί πολιτικός 'Αγωνιστής έκ τών άρίστων, έπέγραψε μέν τό τετράτομον έργον του «*Επιτομήν τής 'Ιστορίας τής 'Αναγεννηθείσης 'Ελλάδος*», αλλά κατ' ούσίαν περιορίζει τήν κατ' άφηγηματικών τρόπον έκθεσίν του άποκλειστικώς εις τά πελοποννησιακά πράγματα, δικαιολογούμενος, ότι οί διάφοροι έκ τών άλλων έπαρχιων 'Αγωνισταί, ύποσχεθέντες εις αύτόν νά παράσχωσι γραπτά σημειώματα περι τών εις τάς έπαρχίας των έπαναστατικών γερονότων, δέν έτήρησαν τήν ύπόσχεσίν των.

'Εξέχουσιν θέσιν μεταξύ τών Μοραϊτών άπομνημονευματογράφων κατέχει διά τήν άπλότητα καί τήν χάριν τής άφηγήσεως, διά τήν φυσικότητα τών περιγραφών, διά τήν άκρίβειαν τών ιστορουμένων καί διά τήν έν γένει κατανόησιν του ιστορικοῦ πνεύματος, ό 'Αρκάς **Φώτιος Χρυσανθόπουλος**, ό γνωστός ώς ύπασπιστής του Κολοκοτρώνη με τό όνομα Φωτάκος. Είς τόν Πρόλογον τών 'Απομνημονευμάτων του², έκθέτων άξιολόγους σκέψεις διά τήν ιστοριογραφίαν, λέγει ότι «άν θέλωμεν ιστορίαν άληθινήν, πρέπει νά γράψωμεν τώρα πού ζοῦν αύτοί πού έπολέμησαν» καί ότι «είναι έντροπή ό Πελοποννήσιος, ό Στερεοελλαδίτης, ό Νησιώτης, ό 'Ελλην όποιοῦδήποτε τόπου νά μη γνωρίζη γνήσια τά κατορθώματα τών πατέρων του, αλλά νά διαβάζη ιστορήματα άνούσια». Ένθερμος ζηλωτής τής 'Ιστορίας, έγραψε καί Βιογραφίας του Παπαφλέσα καί άλλων Πελοποννησιων 'Αγωνιστών, τάς όποιας διακρίνει ή αύτή πάντοτε φιλαλήθεια καί εύσυνειδησία, ή όποία όμως δέν ήτο φαίνεται εις όλους τούς συγχρόνους του ευάρεστος. 'Αποσυρθείς εις τήν όρεινήν Γορτυνιακήν γενέτειραν ό Φωτάκος έξαπέλευεν εκείθεν μύδρους έπικρίσεων κατὰ τών λογίων ιστορικών τής 'Επαναστάσεως, τούς όποιους έλέγχει ότι «έπεσαν εις χονδρά σφάλματα. 'Η Πατρίς, γράφει, λυπεϊται καί οί μεταγενέστεροι θά μάς άναθεματίζουν, διότι δέν τούς άφήσαμε άληθινήν ιστορίαν. 'Αλλά όποιος είπη τήν άλήθειαν θά πήη πρώ-

¹ 'Αθήναι. 1839 - 41.

² 'Απομνημονεύματα περι τής 'Ελληνικής 'Επαναστάσεως συγγραφέντα μέν ύπό *Φωτίου Χρυσανθοπούλου* ή *Φωτάκου*, εκδοθέντα δε ύπό *Στ. Ανδροπούλου*, 'Αθήναι 1899.

τον φαρμάκι. 'Εγὼ τὸ ἔπια καὶ δὲν φοβοῦμαι τὸν δηλητηριασμόν του».

'Αξιόλογα διὰ τὰς περὶ τῆς πολιτικῆς ἰδίᾳ ἱστορίας τοῦ 'Αγῶνος εἰδήσεις των, ἀλλ' ὄχι πλήρη, οὔτε τελείως ἄψογα εἰς λόγον ἀμεροληψίας, εἶναι τὰ 'Απομνημονεύματα τοῦ 'Αρκάδος ἐπίσης **Νικολάου Σπηλιάδη**, ὅστις ἔχων εὐρωπαϊκὴν μόρφωσιν προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸν 'Αγῶνα ὡς Γραμματεὺς καὶ πολιτικὸς σύμβουλος τῶν Συνελεύσεων. 'Εκ τῶν εἰς 5 τόμους ἀναγγεθέντων 'Απομνημονευμάτων τοῦ Σπηλιάδη, ἐξεδόθησαν μόνον 3¹, κατ' ἀρχὰς Γαλλιστί καὶ ἀκολούθως 'Ελληνιστί, τῶν ἄλλων 2 παραμεινάντων ἀνεκδότων. 'Ανέκδοτα ἐπίσης παρέμειναν καὶ ἄλλου 'Αρκάδος 'Αγωνιστοῦ, τοῦ **Ρήγα Παλαμῆδη**, τὰ 'Απομνημονεύματα, καθὼς καὶ τοῦ Μεσσηνίου Γερουσιαστοῦ **Παν. Παπατσώνη**.

Εἰς τὰ 'Απομνημονεύματα πρέπει νὰ καταταχθῆ καὶ ἡ ὑπὸ διπλοῦν τίτλον ἐμφανισθεῖσα συγγραφή τοῦ **Μιχαῆλ Οἰκονόμου** «*Ἱστορία τῆς 'Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ 'Ο ἱερός τῶν 'Ελλήνων 'Αγών'*». 'Ο λόγιος αὐτὸς Μοραΐτης, μετασχὼν τοῦ 'Αγῶνος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους καὶ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς 'Επαναστάσεως προσληφθεὶς ὡς γραμματικὸς τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ἐκράτει, ὡς λέγει ὁ ἴδιος, σημειώσεις ὡς βοηθητικὰς τῆς μνήμης καὶ «προτρεπόμενος ὑπὸ ἐραστῶν ὑστεροφημίας», ἔγραψεν ὀγδοηκοντούτης τὴν ἱστορικὴν του ἀφήγησιν.

Σπουδαίας εἰδήσεις περὶ τῆς κατὰ τοῦ 'Ἰμβραῆμ Πελοποννησιακῆς ἐκστρατείας παρέχουν τὰ ἡμερολογιακὰ σημειώματα τοῦ διευθύνοντος τὴν ἐπιμελητείαν τοῦ Μεσσηνιακοῦ στρατοπέδου **Ἰωάννου Μαυρομιχάλη**, ἀδελφοῦ τοῦ Πετρόμπεη, τοῦ ἐπιλεγομένου Κατσῆ. Τὸ χειρόγραφον, περισωθὲν ἀκέφαλον καὶ κολοβὸν εἰς τὸ 'Αρχεῖον τοῦ Φιλῆμονος, παραμένει ἀνέκδοτον, περιέχει δὲ ἀξιολόγους τῆς ἐκστρατείας λεπτομερείας καὶ ἐνίοτε συγκινητικὰς, ὡς ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ μετέχων τῆς Μεσσηνιακῆς ἐκστρατείας Μακεδὼν ὀπλαρχηγὸς Καρατάσος, μετὰ τὴν εἰς Σχοινόλακα τῆς Πυλίας νίκην του, τὴν μόνην φεῦ κατὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ 'Ἰμβραῆμ σημειωθεῖσαν ἑλληνικὴν νίκην, ἀποστέλλει τὴν 6ην 'Απριλίου 1825 εἰς Λιμένι τῆς Μάνης πρὸς τὴν αἰωνόβιον μητέρα τοῦ Πετρόμπεη Καπετὰν Πιέρραινα Μαυρομιχάλαινα ἐπιστολὴν παρηγορητικὴν διὰ τὸν ἐν Νεοκάστρῳ πεσόντα ἔγγονόν της Μπεζαντὲ Ἰωάννην, συνοδευομένην μὲ μικρὰν «σκλαβοπούλαν ὀκτῶ χρόνων», εὐλαβὲς δῶρον πρὸς τὴν γηραιάν

¹ 'Αθῆναι τ. Α' 1851. Β' 1852, Γ' 1857.

² 'Αθῆναι 1873.

ἐκεῖνην Ἐκάβην, ἥτις εἶχε προπέμψει δεκαπέντε υἱοὺς καὶ ἐγγόνους εἰς τὸν Ἄγωνα.

Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ περιφήμου διὰ τὴν γενναϊότητα, τὴν μετριοφροσύνην καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς **Νικήτα Σταματελοπούλου**, τοῦ ἀνδραγαθήσαντος εἰς τὰ Δολιανὰ καὶ τὰ Δερβενάκια **Νικηταρᾶ**, ἀπὸ πολλοῦ ἀναζητούμενα, εἶχαν παρουσιασθῆ εἰς κείμενον ἀτελὲς καὶ ἀνεπεξέργαστον, εὐρισκόμενον ἐν ἀντιγράφῳ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων¹. Τοῦτο περιέχει μνημονικά τινα φραστικά σημεῖα περὶ γεγονότων, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάπτυξις ἔμελλε νὰ ἀκολουθήσῃ ὕστερα ἀπὸ τὸν καταγράψαντα αὐτὰ ἐπιφανέστατον Ἑλληνα λόγιον καὶ πατριώτην, τὸν Ζακύνθιον ποιητὴν Γεώργιον Τερτσέτην.

Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης τὴν 2αν Αὐγούστου τοῦ 1859 κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ λαμπροῦ τούτου μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας, διένειμεν ἔντυπον ὠδὴν ἐπιγραφομένην: «*Ὁδὴ εἰς τὴν πανήγυριν τῆς θεμελιώσεως τῆς Ἀκαδημίας τῆς ἀνεγειρομένης ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῦ φιλογενοῦς Κυρίου Σίμωνος Σίνα*»². Εἶμαι εὐτυχῆς, ὅτι ὁμιλῶν ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας, τῆς ὁποίας τὴν θεμελίωσιν πρὸ 94 ἐτῶν ὕμνησεν ὁ οἰστρήλατος Ζακύνθιος πατριώτης, καὶ ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Γεώργιος Τερτσέτης συνεκάλει ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν κατὰ τὴν ἐσπέραν ταύτην τῆς 24ης Μαρτίου, παραμονῆς τῆς Ἐθνικῆς ἑορτῆς, εἰς τὸ Ἀναγνωστήριον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἐκλεκτὸν ἀκροατήριον ἀναγινώσκων Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶχε καταγράψει ἀπὸ τὸ στόμα ἐκεῖνων, εἶμαι εὐτυχῆς, λέγω, ὅτι ἔχω τὴν ἄδειαν ἀπὸ τὸν εὐρέτην νὰ ἀνακοινώσω χαρμόσυνον εἶδῃσιν, ὅτι εἰς τὰ ἐν Ζακύνθῳ μέχρι τοῦδε λανθάνοντα Κατάλοιπα τοῦ Τερτσέτη ἀνευρέθη πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων μεταξὺ ἄλλων καὶ πληρέστερον κείμενον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Νικηταρᾶ, ἰδιόγραφον τοῦ Τερτσέτη.

Περὶ τοῦ πολυτίμου εὐρήματος θὰ γίνῃ ἀνακοίνωσις εἰς μίαν ἐκ τῶν προσεχῶν συνεδριῶν τῆς Ἀκαδημίας. Ἄρκοῦμαι σήμερα νὰ ἀναφέρω, ὅτι αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Καλαμάτας καὶ περὶ τῶν μαχῶν

¹ Suppl. Grec αρ. 1308. Ἴδὲ *N. Βέη*: Νικήτα Σταματελοπούλου ἢ Νικηταρᾶ Ἀπομνημονεύματα αὐτοσχέδια (*Ἑλληνικά* τ. 3 σελ. 173).

² Ἡ Ὁδὴ εἶναι τυπωμένη εἰς ἀπλοῦν φύλλον χάρτου καὶ ἀποτελεῖται ἐξ ὀκτῶ στροφῶν. Ἐπειδὴ τὸ ἔντυπον τοῦτο φύλλον εἶναι σπανιώτατον, ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἀναδημοσιευθῆ ἡ Ὁδὴ εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης ὀμιλίας. Παραπλεύρως τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου παρατίθεται μετάφρασις γαλλικὴ εἰς πεζὸν, ὑπογραφομένη Ν. Ν.

εις τὰ Δολιανὰ καὶ εἰς τὰ Δερβενάκια, καθὼς καὶ περὶ ἄλλων γεγονότων τῆς ἐπαναστάσεως, συμπληρώνονται διὰ νέων ἀγνώστων καὶ σπουδαίων λεπτομερειῶν. Ἡ γλωσσικὴ καὶ ἡ πηγαία φραστικὴ μορφή τοῦ κειμένου εἶναι ὅπως καὶ εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Κολοκοτρώνη, σύντομοι προτάσεις, ὕφος ἐπιγραμματικόν, λόγος ῥυθμικός, εἰς τὸν ὁποῖον ἀκτινοβολεῖ τὸ ψυχικὸν μεγαλεῖον τοῦ ἥρωος. Ἴδου μικρὸν δεῖγμα: «*Εἰς τὸ Λεοντάρη ἔφτιασα μιὰ βούλα ἀπὸ βολίμι καὶ ἐπάταγε. Εἶχα καὶ τὸν Δημητριάκη Μήτσα πὸν ἤξευρε ταχτικά τὴν δούλευσιν. Τὸν ἔκαμα ἀγιουτάντε. Ἐγὼ ἤμουν Φέλδ-Μαρσάλος . . . Ἐκεῖ τοῦ Πάπαρη ἀνέβηκα καὶ εἶπα: Ἐλάτε νὰ ἀσπασθῆτε τὴν Ἐλευθερίαν. Ἦλθαν ὅλοι, γυναῖκες καὶ παιδιὰ καὶ ἐφιλοῦσαν τὴν μπαντιέραν. Ἐχώριζα χωριὰ καὶ τοὺς ἔστειλαν καραούλια . . . Εἰς τοῦ Πάπαρη γινόμεθα 500. Τῇ μεγάλῃ Λαμπρῇ εἶχαμε χιλιάδες ἀρνιά καὶ ἐψήνανε. Πιάνει μιὰ πλάτη ὁ Γέρος — θὰ σκοτωθῆ ἓνας σημαντικὸς ἀπὸ ἐμᾶς σήμερα. Οἱ Τοῦρκοι ἐβγήκαν. Κυνηγοῦν τὸν Κυριακούλη καὶ τὸν Ἀντώνη Νικολόπουλο, 71 χρονῶν, 3 ὥρες. Ὁ Ἀντώνης σώνει τὰ φουσέκια, τὰ ἔρριξε ὅλα. Τὸ σιερόν μὲ τὴ βέργα τὸ ἔρριξε. Ἐπειτα τὸν ἐσκοτώσανε¹». Εἰς πολλὰ περιστατικὰ προβάλλει αὐθόρμητος ἡ πατριωτικὴ ψυχὴ τοῦ Νικηταρᾶ. Προκειμένου περὶ τῆς ἐν Πόρῳ ἀνταρσίας τοῦ Μιαούλη κατὰ τοῦ Κυβερνήτου Καποδίστρια τὸ 1831 λέγει ὁ Νικηταρᾶς: «*Εἰς τὴν περίστασιν τοῦ Πόρου ὁ Μιαούλης ἦτον αὐθέντης τῶν πλοίων, ἐγὼ δούλος τοῦ ἔθνους. Εἶπα εἰς τοὺς ξένους: Δὲν θὰ ἀφήσω τοὺς Ἕλληνας νὰ χαθοῦν μόνον ἀπὸ μίαν ἀνοησίαν θὰ χαθοῦν*».*

Τὴν κορωνίδα, ὄχι μόνον τῶν Πελοποννησιακῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀγῶνος, ἀποτελεῖ ἡ «*Διήγησις συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς*²» τοῦ **Θεοδώρου Κολοκοτρώνη**. Ἡ Διήγησις αὕτη, στρεφόμενη περὶ τὸν βίον καὶ τὰς πράξεις τῆς μεγαλυτέρας στρατιωτικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἀγῶνος καὶ διακρινόμενη διὰ τὸν νευρώδη καὶ ζωντανὸν ἀφηγηματικὸν λόγον, διανθισμένον μὲ μύθους καὶ μὲ γνωμικά, μὲ παρομοιώσεις καὶ μὲ ἀποφθέγματα, πρὸς τὰ ὁποῖα εἶχεν ἰδιαιτέραν οἰκειότητα ὁ θρυλικὸς Γέρος τοῦ Μοριά, ἐμφανίζει εἰς λόγον ὕφους μορφήν ἐπικὴν, ἀνάλογον πρὸς τὸ «*Μῆριν ἄειδε θεά*» τῆς Ἰλιάδος.

Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς μὲ τὴν ἀλάνθαστην θυμοσοφίαν του διακρίνει τὴν Ρούμελη ἀπὸ τὸν Μοριά μὲ μίαν χαρακτηριστικὴν παροιμίαν:

¹ Κυριακούλης εἶναι ὁ Μαυρομιχάλης, ἀδελφὸς τοῦ Πετρόμπεη. Ὁ Ἀντώνης Νικολόπουλος ἦτο ὄπλαρχηγὸς τοῦ Μυστραῖ. Τὸν εἰς Κερασιαῖς ἠρωϊκὸν θάνατόν του ἀναφέρει ὁ Φωτάκος (ἔ. ἀ., σ. 93) καὶ ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης (Διήγησις, σ. 63).

² Ἐκδόσις «Ἐστίας» Ἀθῆναι 1901, μὲ τὸν τίτλον: Ὁ Κολοκοτρώνης.

«Στὴ Ροῦμελῆ εἶναι ἡ λεβεντιά καὶ στὸ Μοριᾶ εἶναι ἡ γνώση».

Ἄν εἰς τὴν λέξιν «γνώση» τῆς λαϊκῆς αὐτῆς παροιμίας περιλαμβάνεται, ὄχι μόνον εἰδικῶς ἡ ἔννοια τῆς συνέσεως καὶ τῆς νοικοκυρωσύνης, ἀλλὰ, ὅπως πιστεύω, καὶ γενικώτερα ἡ ἔννοια τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῖου δεῖγμα εἶναι καὶ ἡ χάριν τῶν μεταγενεστέρων ἀπομνημόνευσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ ἔθνικοῦ Ἄγῶνος, τότε ἐξηγεῖται, πῶς ὁ Μοριᾶς ἔδειξε τόσην διάθεσιν διὰ τὴν ἀγωνιστικὴν ἱστοριογραφίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ροῦμελῆν, ὅπου ἡ ἀδιαφιλονείκητος λεβεντιά, τραγουδημένη ἀπὸ τὰ ἀθάνατα κλέφτικα τραγούδια, δὲν ἔλαβε τὴν ἀνάγκην τῆς πεζῆς ἱστοριογραφίας διὰ νὰ ἐξάρῃ τὰ κατορθώματά της. Ὁ ἡρωϊκὸς στρατάρχης τῆς Ροῦμελῆς εἶχε κάμει ὅ,τι καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Βελισσάριος. Ὅπως δηλαδὴ ἐκεῖνοι εἶχαν προσλάβει, ὁ μὲν πρῶτος τὸν ἱστορικὸν Ἀριστόβουλον, ὁ δὲ δεῦτερος τὸν ἱστορικὸν Προκόπιον διὰ νὰ παρακολουθοῦν τὰς ἐκστρατείας των πρὸς ἐξιστόρησιν αὐτῶν, ἔτσι καὶ ὁ Καραϊσκάκης εἶχε προσκαλέσει ἄνδρα ἐπιφανῆ εἰς μόρφωσιν, τὸν Φαναριώτην Παναγιώτην Σουτσον, διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς ἐκστρατείας του καὶ νὰ σημειώῃ τὰ γεγονότα διὰ μέλλουσαν ἐξιστόρησιν. Ἄλλ' ἂν τὸ σχέδιον τοῦτο τοῦ Καραϊσκάκη ἐξετελέσθη καὶ μέχρι ποίου σημείου, οὐδὲν μέχρι σήμερον ἐγνώσθη. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ «Ὀδοιπόρου» ἐποίησε φερώνυμον τοῦ Καραϊσκάκη τραγωδίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὕμνεῖ καὶ ἐξαίρει τὸ ἔργον τοῦ Στρατάρχου τῆς Ροῦμελῆς.

Ἄλλὰ ὑπάρχουν εὐτυχῶς τὰ ὑπέροχα Ἀπομνημονεύματα τοῦ **Μακρυγιάννη**¹ πού καὶ μόνον αὐτὰ εἶναι ἱκανὰ νὰ ἀναβιβάσουν εἰς ἄφθαστον ὕψος τῆς Ροῦμελῆς τὴν ἱστοριογραφίαν. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι προικισμένος, ὅπως καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, μὲ ἐξαιρετικὸν τάλαντον ἀφηγητοῦ. Τῶν δύο τούτων Ἀγωνιστῶν τὰ Ἀπομνημονεύματα, μολονότι ἀπὸ διαφορετικὰς ἀφορμώμενα πηγὰς, ἐμφανίζουν κοινὰς ἀρετὰς καὶ κοινὸν ἐλάττωμα. Καὶ τῶν δύο ἡ διήγησις παρουσιάζει κάποιον ἐγωκεντρισμόν, ἀλλὰ καὶ τῶν δύο ὁ λόγος, ζωντανὸς καὶ γνησίως δημοτικὸς, ἀποπνέει ὄλην τὴν ἡρωϊκὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ Ἄγῶνος, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸ ἄρωμα τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου, τὸ ὁποῖον εἶχαν ἀναπνεύσει καὶ οἱ δύο ἥρωες ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν τῆς γεννήσεώς των : «*Ἐγεννήθηκα, λέγει ὁ Κολοκοτρώνης, εἰς τὰ 1770 Ἀπριλίου 3 τὴν Δευτέραν τῆς*

¹ Ἀρχεῖον Μακρυγιάννη, ἔκδοσις Ἰω. Βλαχογιάννη τόμ. Β' Ἀθῆναι 1907.

Λαμπρῆς. Ἐγεννήθηκα εἰς ἓνα βουνό, εἰς ἓνα δένδρο ἀπὸ κάτω εἰς τὴν παλαιὰν Μεσσηνίαν, ὀνομαζόμενον Ραμοβούνι. Ὁ πατέρας μου ἦταν ἀρχηγὸς τῶν ἀρματολῶν εἰς τὴν Κόρινθον. Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν Κόρινθον διὰ τὴν Μάνην. Ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν Μάνην καὶ ἐκνηγοῦσε τοὺς Τούρκους». «Ἡ πατρίς τῆς γεννήσεώς μου», γράφει ὁ Μακρυγιάννης, «εἶναι χωριὸ τοῦ Λιδορικιοῦ ὀνομαζόμενον Ἀβορίτη. Πολυφραμελίτες οἱ γοναῖγοι μου καὶ φτωχοὶ καὶ ὅταν ἤμουνα ἀκόμα εἰς τὴν κοιλιὰ τῆς μητρός μου, μίαν ἡμέραν πῆγε διὰ ξύλα εἰς τὸν λόγγον. Φοριώνοντας τὰ ξύλα σιὸ νῶμό της, φορτωμένη εἰς τὸν δρόμον εἰς τὴν ἐρημιὰ, τὴν ἔπιασαν οἱ πόνοι καὶ γέννησε ἐμένα μόνη της ἢ καημένη καὶ ἀποσταμένη ἐκιντύνεψε καὶ αὐτήνη τότε καὶ ἐγώ. Ἐλεχθῶνεψε μόνη της καὶ συγυρίσθη, φοριώθη ὀλίγα ξύλα καὶ ἔβαλε καὶ χόρτα ἀπάνου εἰς τὰ ξύλα καὶ ἀπὸ πάνου ἐμένα καὶ πῆγε εἰς τὸ χωριό». Καθὼς βλέπετε, καὶ τῶν δύο ἡρώων ἢ γέννησις περιβάλλεται ἀπὸ θρύλον, παρόμοιον μὲ τοὺς θρύλους ποῦ περιβάλλουν τὴν γέννησιν μυθικῶν ἡρώων τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Μελεάγρου, τοῦ Περσέως καὶ τοῦ Οἰδίποδος.

Περὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Μακρυγιάννη, ὅστις ὑπῆρξεν αὐτόπτης καὶ ἐν τοῖς πλείστοις αὐτουργῶν τῶν ἱστορουμένων γεγονότων, ἔγινεν ἐσχάτως πολὺς λόγος καὶ ἡ ἄλλωστε ἀδιαφιλονεικῆτος ἀξία τῶν ἐξήρηθη εἰς βαθμὸν κάπως ὑπερβολικόν. Τὸ πῶς ἀγράμματος αὐτὸς κατάρθωσε νὰ γράψῃ ἰδιόχειρον ἀριστούργημα, παρουσιάζεται ὡσάν θαῦμα καὶ γεννᾶ προβλήματα, τῶν ὁποίων ἡ λύσις θὰ εὐκολυνθῇ, ὅταν εὐρεθῶν τὰ μέχρι τοῦδε λανθάνοντα αὐτόγραφα τοῦ Ἀγωνιστοῦ.

Τοῦ Ρουμελιώτη Στρατηγοῦ **Δημο-Τσέλιου** τὰ Ἀπομνημονεύματα, περὶ τῶν ὁποίων ἦτο μὲν γνωστὸν ὅτι ἔτυχαν καὶ αὐτὰ τῆς φροντίδος τοῦ Τερτσέτη, ἀλλὰ μέχρι σήμερον δὲν εἶχαν ἐμφανισθῇ, ἀνευρέθησαν καὶ αὐτὰ τώρα εἰς τὰ Κατάλοιπα τοῦ Τερτσέτη καὶ θὰ ἴδουν καὶ αὐτὰ τὸ φῶς προσεχῶς ἀπὸ τὸν εὐτυχῆ εὐρέτην κ. Κωνστ. Κονόμον. Μὲ τὴν παραχώρησιν τούτου ἀναφέρω ἐδῶ μικρὰν ἐξ αὐτῶν περικοπὴν, ἀφορῶσαν εἰς γεγονότα τῶν παραμονῶν τῆς Ἐπαναστάσεως.

«... Τὸν χειμῶνα ἐκαθήμεθα εἰς ἓνα λιτροβεῖο εἰς τὸ Μεγανῆσι¹ μὲ τὸν Καραισκάκη, μοῦ εἶπε διὰ τὴν Ἐταιρείαν ὅτι θὰ γίνῃ τὴν ἄνοιξιν. Ἡ φραμελιά μου ἦτον εἰς τὸ Μεγανῆσι. Ἐβγήκα ἔξω. Ἐβγήκαμεν ἔξω. Ἀνταμωθήκαμε εἰς τὴν Βόνιτσα. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἐτράβηξε διὰ τὴν Λεβαδιά. Ἐγὼ ἔμεινα, εἶχα τὰ ζευγάρια μου. Ἀνταμωθήκαμε πρὶν τὴ Λαμπρῆ μὲ τοὺς προεστοὺς τοῦ Κάρελη,

¹ Νῆσος πλησίον τῆς Λευκάδος, ἡ ἀρχαία *Τάφος*.

Γεωργάκη, Χρηστάκη, Στάϊκον, Μεγαπᾶνον, Τζόγκαν, Βαρνακιώτη. Εἶπαμεν νὰ βαρέσωμεν τοὺς Τούρκους τὸ μεγαλοβδόμαδο. Ὁ Βαρνακιώτης δὲν ἤθελε νὰ σηκωθεῖ. Ὁμιλήσαμε εἰς τὸ Ζευγαράκι ἀνάμεσα στὴν Κατούνα καὶ τὸ Λουτράκι. Ὁ Βαρνακιώτης σήμερα καὶ αὔριο¹. Ἦρθε ὁ Πράσινος, ἀπόστολος ἀπὸ τὴ Βλαχιά, ἦρθε σ' ἐμᾶς. Ἡμεῖς τότε ξαφνιζόμεθα. Μᾶς ἔστειλαν μπαρούτη, μεγάλη σαρακοστή, στὸ ἀκροθαλάσσιο. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βαρνακιώτη ἐσκοτώσαν μερικοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ Ρίβιον. Ὁ Πράσινος ἐβίαζε. Εἶπε τοῦ Βαρνακιώτη. Θὰ σέ σκοτώσει τὸ ἔθνος². Ἡμεῖς ἐπήγαμε νὰ βαρέσωμε τοὺς Τούρκους στὴ Βόνιτσα. Ὁ Νικολὸ Μπουρδάρας ἐπήγε στὸ κάστρο τῆς Πλαγιᾶς. Ἐνας Σουλιώτης μπάζει τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὸ κάστρο, σκοτώνουν τὸν ἀνώτερον Τοῦρκον. Ἐγίνονταν τὴν ἄνοιξη αὐτά».

Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Χειμαριώτη ὀπλαρχηγοῦ **Σπῦρο - Μήλιου**³, περιοριζόμενα μόνον εἰς τὴν δευτέραν πολιιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου, διότι οὗτος ἦλθε μεσοῦντος τοῦ Ἀγῶνος εἰς τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ἀποτελοῦν μὲ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Ἑλβετοῦ Μάγερ καὶ τὰ Ἐνθυμήματα τοῦ Κασομούλη τὴν κυρίαν πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μεγαλειώδους ἐκείνου γεγογότος. Ὁ Ἡπειρώτης ὀπλαρχηγός, διηγεῖται ὅτι εἰς τὸ ὄχυρόν Μιαούλης, ὅπου ἐμάχετο, ἔγραφεν ἀφελῶς ἐν σχεδίῳ τὴν σειρὰν τῶν ἐπερχομένων γεγονότων, ἐξελθὼν δὲ τοῦ Μεσολογγίου μικρὸν πρὸ τῆς ἠρωϊκῆς ἐξόδου, ἀφῆκεν εἰς τὸ Ναύπλιον τὰ σημειώματά του ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἔγραψε μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐνδόξου ἐκστρατείας τῆς Ρούμελης τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ παρέδωκεν αὐτὰ εἰς τὸν Φιλήμονα πρὸς χρησιμοποίησιν εἰς τὴν Ἱστορίαν του. Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Σπύρο-Μήλιου διακρίνει ζωηρότης ἐκφράσεως καὶ περιγραφικὴ δύναμις, φιλαλήθεια καὶ μετριοφροσύνη καὶ ἱστορικὴ εὐσυνειδησία, ἀρεταὶ σύμφωνοι πρὸς τὴν σύνεσιν τοῦ ἀνδρός, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ὀλλανδο-Ἄγγλος ἰατρός τοῦ Βύρωνος Μίλιγγεν εἶχεν εἶπει ὅτι θὰ ἦτο εὐτυχὴς ἢ Ἑλλὰς ἂν εἶχε περισσοτέρους ἄνδρας ὡσάν τὸ Σπῦρο-Μήλιον.

Ὁ ἐξ Ὀλύμπου τῆς Θεσσαλίας πατριώτης καὶ Ἀγωνιστῆς **Χριστόφορος Περραιβὸς** ἐξέδωκεν εἰς δύο τόμους «*Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα*»

¹ Δηλαδὴ ἦτο διστακτικὸς καὶ ἀναβλητικὸς εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

² Τὸ περιστατικόν, καθὼς καὶ τὸ πρόσωπον τῆς ἐδῶ ἀναφερομένης ἀποστολῆς τοῦ Πράσινου ἀπὸ τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν ἐμφανίζονται, ὅσον γνωρίζω, πρῶτην φορὰν. Ἡ διαγωγή τοῦ Βαρνακιώτη παρουσιάζετο ἕκτοτε ὑποπτος.

³ Ἐκδοσις Ἰω. Βλαχογιάννη Ἀθήναι 1926.

⁴ τ. Α - Β' Ἀθήναι 1836.

ἀφιερωμένα εἰς τὸν ἔθνομάρτυρα Ρήγαν, τοῦ ὁποῦ ἦτο σύντροφος καὶ συναθλητῆς, χρησιμοποιοῦσας πρῶτος τὸν ὄρον «'Απομνημονεύματα». Καί-
τοι εἶχεν ἀξιόλογον προεπαναστατικὴν δρᾶσιν ὁ Περραιβός, περιωρίσθη
εἰς ἀπομνημόνευσιν μόνον τῆς ἐπαναστατικῆς αὐτοῦ δράσεως. Διαψεύ-
δων ἐκθέσεις ἄλλων, οἵτινες ἐπεχείρησαν ἱστοριογραφίαν τοῦ 'Αγῶνος
χωρὶς νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι 'Αγωνισταὶ καὶ οὔτε κἂν αὐτόπται, καὶ κατηγο-
ρῶν τοὺς λογίους, οἵτινες συστηματικῶς ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὰς μάχας,
ἰσχυρίζεται ὅτι εἰς ὅσας μάχας δὲν παρευρίσκετο ὁ ἴδιος, ἔπεμπεν ἄνθρω-
πον ἱκανὸν νὰ τὰς περιγράψῃ καὶ μετὰ τὸ τέλος ἐκάστης μάχης ἐσημείωνεν
ὅσα ἦσαν γραφῆς ἄξια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἱστορικοὺς τοῦ πα-
ρελθόντος αἰῶνος, ὁ Γερβίνος, ἀπεκάλεσε τὸν Περραιβὸν Θεουκυδίδην
τῆς νέας Ἑλλάδος. Ἄλλ' ὁ ὑπερβολικὸς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς ἐδόθη
εἰς τὸν Θεσσαλὸν 'Αγωνιστὴν διὰ τὸ προεπαναστατικὸν αὐτοῦ ἔργον:
«*Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας*» καὶ ὄχι διὰ τὰ «*Πολεμικὰ Ἀπομνη-
μονεύματα*», τῶν ὁποίων ἡ ἀξιοπιστία δὲν ὑπῆρξε πανθομολογουμένη.

Ὁ Κεφαλλῆν **Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς**, ἔχων στρατιωτικὴν καὶ
ἰδίως πολιτικὴν δρᾶσιν ἀξιόλογον κατὰ τὸν 'Αγῶνα, ἐδημοσίευσεν εἰς
βαθὺ γῆρας «*Ἀπομνημονεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*»¹ ἐπὶ τῇ βᾶσει
σημειώσεων, τὰς ὁποίας εἶχε κρατήσῃ ὁ ἴδιος διαρκούντος τοῦ 'Αγῶ-
νος. Εἰς τὰ 'Απομνημονεύματα τοῦ Μεταξᾶ, τὰ ὁποῖα διακρίνει ἡ ὀρθὴ
καὶ αὐστηρὰ κρίσις μορφωμένου ἀνδρός, χρεωστοῦμεν πλὴν ἄλλων ἀξιο-
λόγων πληροφοριῶν καὶ τὴν περιγραφὴν τῆς περιφήμου ἐκείνης στιγμῆς,
καθ' ἣν ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ξεσχίζει ἐνώπιον τῶν συμπατριωτῶν του
Σουλιωτῶν τὸ δίπλωμα τῆς στρατηγίας, τὸ ὁποῖον τοῦ εἶχεν ἀπονείμει
ἡ ἐπαναστατικὴ Κυβέρνησις καὶ τὸ ὁποῖον εἶχε διεγείρει τὸν φθόνον τῶν
Τζαβελλαίων καὶ τὴν διχόνοιαν μετὰ τῶν Σουλιωτῶν, εἰπῶν τὸ περί-
φημον ἐκεῖνο, ὅτι «*τὰ διπλώματα ἀξίζουσι ὅταν λαμβάνονται εἰς τὸ πεδῖον τῆς
μάχης*». Τῆς πατριωτικῆς καὶ ὑπερηφάνου ταύτης χειρονομίας τοῦ Μάρ-
κου, ἣτις ἐπανεφέρε τὴν ὁμόνοιαν τῶν Σουλιωτῶν 'Αγωνιστῶν, ὁ Μετα-
ξᾶς, Διοικητῆς τότε ἐν Μεσολογγίῳ τῆς Δ. Ἑλλάδος, ὑπῆρξεν αὐτόπτης
καί, καθὼς λέγει, ὁ ἐμπνευστής.

'Ανεκτιμῆτου ἱστορικῆς ἀξίας εἶναι τὰ προσφάτως ἐλθόντα εἰς φῶς
«*Στρατιωτικὰ Ἐνθυμῆματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*» τοῦ Μακεδόνο
'Αγωνιστοῦ **Νικολάου Κασομούλη**², ὁ ὁποῖος κλεισμένος καὶ μαχόμε-

¹ Ἀθῆναι 1878.

² Ἐκδοσις τόμ. 1-3 ὑπὸ Ἰω. Βλαχογιάννη, Ἀθῆναι 1938-40.

νος εις τὸ Μεσολόγγι, ἐσώθη κατὰ τὴν ἔξοδον διὰ τὰ μᾶς ἀφήση ἔθνικὸν καὶ ἱστορικὸν μνημεῖον πολῦτιμον. Τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα καὶ ἡ πολεμικὴ ἐν γένει κίνησις εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα ἐκτίθενται μὲ θαυμαστὴν ἐνάργειαν, ἀντικειμενικότητα καὶ πληρότητα. Τὸν τραχὺν καὶ μετρίας μορφώσεως στρατιωτικὸν διακρίνει ἱστορικὴ συνειδησις καὶ βαθεῖα κατανόησις τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀληθείας, ἡ ἐκτίμησις τῶν γεγονότων καὶ ἡ αἰτιοκρατικὴ ἐξέτασις αὐτῶν, ἐμφανίζει τὸν Κασσομούλην ἱστοριογράφον σπανίας ἐμπειρίας καὶ εὐσυνειδησίας. Χωρὶς ἀσφαλῶς τὰ ἔχη ἀναγνώσει τὸν Θουκυδίδην, εἰς πολλὰ ἀνεπιγνώστως τὸν μιμεῖται. Ὅπως ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς διὰ τὰ εἰσαγάγη τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς συγγραφῆς του, τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, προέταξε τὸ μνημειῶδες ἐκεῖνο προοίμιον τῆς ἀπὸ τῶν Μηδικῶν μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου 50ετίας, ἔτσι καὶ ὁ Κασσομούλης διὰ τὰ εἰσαγάγη τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ ἐπαναστατικὰ Ἐνθυμήματα προτάσσει εἰς αὐτὰ τὴν προεπαναστατικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀρματολισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προῆλθε καὶ ἐπήγαγε στρατιωτικῶς τὸ γιγάντειον 21. Τοῦτο ἐφήρμοσαν καὶ ἄλλοι ἀπομνημονευματογράφοι τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλ' οὐδεὶς ὅσον ὁ Κασσομούλης μὲ τοιαύτην πληρότητα καὶ μέθοδον. Μὲ τὴν ἀκριβολόγον ἐξιστόρησιν τοῦ Ἀρματολισμοῦ καὶ τῆς στρατιωτικῆς ζωῆς τῶν χρόνων τῆς δουλείας, παρέχει ὁ Κασσομούλης πολῦτιμον συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τῆς νέας Ἑλλάδος καὶ εἰδικῶς τῆς Ἐπαναστάσεως. Εὐστόχως τὸ ἔργον τοῦ Κασσομούλη ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἡ ἰδανικὴ πύλη ποῦ μᾶς ἀνοίγεται πρὸς τὰς ψυχὰς τῶν Ἀγωνιστῶν καὶ πρὸς τὰ ἔργα των¹.

Ὅμιλοῦντες περὶ στρατιωτικῶν Ἀγωνιστῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν ἱστοριογραφίαν τοῦ Ἀγῶνος, δίκαιον εἶναι τὰ μὴ λησμονήσωμεν καὶ τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος πολιτικούς Ἀγωνιστάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν κυρίως δύο, ὁ **Σπυρίδων Τρικούπης** καὶ ὁ **Ἰωάννης Φιλῆμων**. Ὁ πρῶτος, πολιτικὸς καὶ διπλωματικὸς τῆς Ἐπαναστάσεως ἐκ τῶν ἀρίστων, προικισμένος μὲ πολλὴν σοφίαν καὶ μὲ σπάνιον ποιητικὸν καὶ λογοτεχνικὸν τάλαντον, συνέγραψε καὶ ἐξέδωκεν ἐν Λονδίῳ, ὅπου ἦτο πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος, «*Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*», τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐνεργῶς παρακολουθήσει καὶ τῆς ὁποίας τὰ ἥρωικά πρόσωπα καὶ τὰ ἐνδοξα γεγονότα εἶχε ζῆσει καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τοῦ στίχου εἶχεν ὑμῆσει.

¹ Κ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τ. Α' σελ. 249 Ἀθήναι 1948.

Ἡ Ἱστορία τοῦ Τρικούπη, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἄγγλου φιλέλληνος στρατηγοῦ Gordon, ἐκρίθη αὐστηρῶς ἰδίως ἀπὸ τὸν ἐπίσης Ἄγγλον Finlay, τὸν ἀδικήσαντα, ὄχι μόνον τὸν Τρικούπην, ἀλλὰ καὶ τὸν ὄλον Ἄγωνά, καὶ κατεκρίθη διὰ τὴν ἀποσιώπησιν τῶν πηγῶν καὶ διὰ τὰς ὑπὲρ τοῦ Μαυροκορδάτου μεροληπτικὰς κρίσεις. Ἄλλὰ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Τρικούπη, τὸ ὁποῖον διακρίνει κάλλος λόγου, συνθετικὴ δύναμις καὶ πνοὴ πατριωτικὴ, ἢ ἐκτίμησις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ 1853, ὁπότε τὸ πρῶτον ἐξεδόθη, μέχρι σήμερον, ἐπὶ ἓνα ἀκριβῶς αἰῶνα, παραμένει ἀμείωτος καὶ τὸ κύρος αὐτοῦ ἀκλόνητον.

Ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλθὼν ἐκ τῶν πρώτων εἰς τὴν ἐπαναστατημένην Ἑλλάδα νεαρὸς ἀπόφοιτος τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς Ἰωάννης Βασιλειάδης, ὁ εἰς τὸ στρατόπεδον τῆς Πελοποννήσου μετονομασθεὶς ἀπὸ τὸν Δημ. Ὑψηλάντην **Φιλήμων**, παρηκολούθησεν ἐνεργῶς ὄλον τὸν Ἄγωνά, ἀλλὰ μολονότι ἀπέθανεν ἔχων στρατιωτικὸν βαθμόν, ἔζησεν ὡς πολιτικός, λόγιος καὶ δημοσιογράφος καὶ κατέκτησε τὴν φήμην καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἔθνους ὡς ἱστορικός τοῦ Ἀγῶνος. Κατανοήσας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν σημασίαν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῆς παρασκευασάσης αὐτὸν Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἐπεδόθη εἰς τὴν συλλογὴν σχετικῶν ἐγγράφων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, χάρις δὲ εἰς τὴν συνδρομὴν καὶ εἰς τὴν πρὸς αὐτὸν ἐμπιστοσύνην τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, κατήρτισεν Ἀρχεῖον τοῦ Ἀγῶνος σπουδαιότατον, εἰς τὸ ὁποῖον συνεκέντρωσε τὰς πηγὰς τῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς του. Ἐργασθεὶς μεθοδικά, ὅπως ὁ καλὸς οἰκοδόμος, ὅστις πρὶν ἀρχίσῃ τὴν οἰκοδομὴν φροντίζει περὶ τῆς συγκεντρώσεως τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ἐπέτυχεν ἐν μέρει τὸν σκοπὸν του. Τὸ ἔργον του, χαλαρὸν κάπως εἰς τὴν σύνθεσιν, εἶναι ἀξιόλογον διὰ τὴν ἐπὶ γνησίων πηγῶν θεμελίωσίν του. Δυστυχῶς ἔμεινεν ἀτελείωτον, διότι ἡ συγγραφικὴ τοῦ Φιλήμονος εὐσυνειδησία ἀπῆτει ἔλεγχον κριτικὸν τοῦ εἰς χεῖράς του ἀρχαικοῦ ὕλικου, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν εἶχε οὔτε τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, ἀπορροφημένος ἀπὸ τὴν δημοσιογραφίαν, οὔτε τὴν ἀπαραίτητον ἡρεμίαν, ἐμπλακεὶς εἰς πολιτικὰς περιπετείας. Τὴν περὶ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου εὐσυνείδητον προσπάθειαν καὶ τὴν περὶ τὴν διατύπωσιν τῶν ἱστορουμένων προσεκτικὴν φροντίδα τοῦ Φιλήμονος δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ σήμερα εἰς τὰ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ εὐρισκόμενα Κατάλοιπα αὐτοῦ, ὅπου βλέπομεν ἀλληλοδιαδόχως ἀχρηστευόμενα δοκίμια διὰ νὰ ἀναχωνευθοῦν τὰ ἱστορούμενα εἰς ἄλλα τελειότερα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀχρηστευθοῦν καὶ αὐτὰ κατόπιν. Ἀκόμη

καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ἐναλλάσσεται εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ Φιλήμονος, ἐμφανιζόμενος ἄλλοτε ὡς «*Ὁ Ἀναγεννώμενος Φοῖνιξ*», ἄλλοτε ὡς «*Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*» καὶ ἄλλοτε ὡς «*Δοκίμιον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*», ὅστις ἐν τέλει καὶ ἐπικρατεῖ. Ἄλλ' ἂν ὁ Φιλήμων δὲν ἐπρόφθασε, ἢ δὲν ἠδυνήθη, νὰ ἐκδώσῃ πλήρη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὴν Ἱστορίαν, μᾶς ἀφήκεν ὅμως πολῦτιμον ἱστορικὸν Ἀρχεῖον, πραγματικὸν μεταλλεῖον διὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος.

Ἡ ἀξία τῶν Ἀπομνημονευμάτων, τὰ ὁποῖα μᾶς παρεδόθησαν ἀπὸ Ἀγωνιστὰς εἶναι μεγίστη, μέγα δὲ καὶ ἀνεκτίμητον τὸ ἐξ αὐτῶν ἀποκομιζόμενον ἱστορικὸν κέρδος. Τὰς εἰδήσεις των, παρεχομένας ἀπὸ αὐτόπτας, αὐτηκόους καὶ αὐτουργοῦς Ἀγωνιστὰς, χαρακτηρίζει γνησιότης καὶ ἀξιοπιστία. Ἥμπορεῖ ἐνίοτε ὁ γράφων, ἢ ὁ διηγούμενος, νὰ μεγαθύνη, ἢ νὰ ἐξάρῃ γεγονὸς ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἄτομόν του, εἰς τὴν οἰκογένειάν του, ἢ εἰς τὸν τόπον του, ἢ καὶ νὰ πλανηθῇ. Ἄλλὰ πλαστὰ καὶ ψευδῆ θὰ διστάσῃ νὰ διηγηθῇ καὶ ἀπὸ σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ διὰ τὸν φόβον μήπως διαψευσθῇ ἀπὸ ἄλλον γνωρίζοντα τὰ πράγματα. Γεγονότα μεγάλα, ὅπως αἱ μάχαι, αἱ νῆκαι καὶ οἱ πρωταγωνισταὶ αὐτῶν, δὲν θὰ ἔμεναν βέβαια ἄγνωστα καὶ ἂν ἔλειπαν τὰ Ἀπομνημονεύματα. Ἄλλὰ χρονολογίαι, σκηναί, ἐπεισόδια, διάλογοι καὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι ἐλάσσονος ἴσως περιεχομένου, ἀλλὰ ἱκαναὶ νὰ δώσουν χρῶμα καὶ φῶς εἰς σκηνάς, ἄλλοτε τρυφερᾶς συγκινήσεως καὶ ἄλλοτε τραγικοῦ μεγαλείου, θὰ ἐχάνοντο ἀπὸ τὴν ἄγνοιαν καὶ ἀπὸ τὴν λήθην, ἂν δὲν διέσωζαν αὐτὰς τὰ Ἀπομνημονεύματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὁ καθρέπτης τοῦ Ἀγῶνος. Εἰς αὐτὰ βλέπομεν παλλομένην τὴν ζωὴν καὶ τὴν κίνησιν τῆς Ἐπαναστάσεως, τὰς ρίζας καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς, καὶ εἰς τὰς σελίδας των ὁ Ἕλλην αἰσθάνεται ζωντανὴν τὴν συνείδησιν τῆς Φυλῆς του, συμπάσχει εἰς τὰ παθήματά της καὶ γίνεται ὑπερήφανος διὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀντοχὴν της.

Τὴν πολλαπλὴν ἀξίαν τῶν Ἀπομνημονευμάτων ἐκτιμῶν εἶπερ τις καὶ ἄλλος ὁ Ζακύνθιος ποιητὴς καὶ πατριώτης **Γεώργιος Τερτσέτης**, παρώτρυνεν εἰς τὴν συγγραφὴν ἀπομνημονευμάτων τοὺς Ἀγωνιστὰς, οἵτινες, ἐνῶ εἶχαν ἀναδειχθῆ ἔμπειρότατοι χειρισταὶ τῶν ὅπλων, εἴτε ἀπὸ μετριοφροσύνην, εἴτε ἀπὸ ἀγραμματώσυνην, ἐδυσκολεύοντο νὰ χειρισθοῦν τὴν γραφίδα, εἰς δὲ τοὺς διστάζοντας συνίστα τὴν καθ' ὑπαγόρευσιν διήγησιν, προσφερόμενος αὐτὸς ὡς γραφεύς. Εἰς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τοῦ

Τερτσέτη όφείλονται τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικηταρά, τοῦ Φωτάκου, τοῦ Παναγιῆ Σκουζέ, τοῦ Δημο-Τσέλιου καί ἡ ἀθάνατος Διήγησις τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη. Θά εἶχαμεν δέ, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει¹, καί τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ **Ἀνδρέα Ζαΐμη**, ἴσως δέ καί ἄλλων Ἀγωνιστῶν, ἂν δέν ἀπεδήμει ὁ Τερτσέτης τὸ 1836 εἰς Γαλλίαν. Ὅταν μετὰ ὀκταετῆ ἀποδημίαν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, πολλοὶ ἐκ τῶν Ἀγωνιστῶν, ἐν οἷς καί ὁ Ζαΐμης, ὅστις εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὸν Τερτσέτην τὴν ὑπαγόρευσιν τῶν Ἀπομνημονευμάτων του, εἶχον ἀποθάνει. Εἰς παρομοίαις παροτρύνσεις διὰ συγγραφὴν Ἀπομνημονευμάτων προέβαινε καί ὁ Φιλήμων πρὸς Ἀγωνιστάς.

Πλὴν τῆς ἱστορικῆς, τὰ Ἀπομνημονεύματα, καί συγκεκριμένως τὰ εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν γραμμένα, ἔχουν καί λογοτεχνικὴν ἀξίαν ἀπαράμιλλον. Μὲ τὸ ἀνεπιτήδευτον καί χαριτωμένον λαϊκὸν ὄφος, μὲ τὴν ἀπλότητα καί τὴν κλασσικὴν δωρικὴν λιτότητα τοῦ λόγου, μὲ τὴν πλαστικότητα τῆς φράσεως καί τὴν ζωηρότητα τῆς ἀφηγήσεως, ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα νεοελληνικῆς πεζογραφίας, ἣτις χρησιμοποιοῦσα τὴν γνησίαν καί ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἀπηλλαγμένην ἀπὸ κάθε λογίαν ἐπίδρασιν, δύναται νὰ ἀνταγωνισθῆ ὡς πρὸς τὴν δροσερότητα καί τὴν χάριν τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Αἱ περιγραφαὶ μὲ τὴν ἔντονον αὐτῶν συντομίαν ἔχουν τὴν ἐνάργειαν, ὥστε ἀναγινώσκων γίνεσαι θεατὴς τῶν περιγραφομένων προσώπων ἢ γεγονότων. Ἴδου π. χ. πῶς περιγράφει ὁ Γερο-Κολοκοτρώνης τοὺς δύο συναποθανόντας τὸ 1780 συμπολεμιστάς παλαιοὺς Κλέφτες, τὸν πατέρα του καί τὸν Λάκωνα Παναγιώταρον :

«Ὁ Κωσταντὴς Κολοκοτρώνης ἐσκοτώθη με προδοσίᾳ ἐνὸς Τούρκου φίλου, δὲν ἐφάνη τὸ κεφάλι του. Ἦταν μελαψός, μονοκόκκαλος, δυνατός, ὀγλήγορος, μὲ ἓνα καθάριο ἄτι δὲν τὸν ἔπιανε 33 χρόνων, μέτριος, μαυρομάτης, λιγνός. Οἱ Ἀρβανίτες τὸν εἶχαν τόσο τρομάξει πὸν ἔκαμναν ὄρκον: νὰ μὴ γλυτώσω ἀπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη τὸ σπαθὶ 700 μπουλουμπασίδες ἐσκοτίωσε πρὶν. Ὁ Παναγιώταρος ἦτον γίγαντας, νέος, μαῦρα μαλλιά, σὸν ἄνθρωπος, ἄσπρος, 37-38 χρόνων²».

Ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα τριῶν Ἀγωνιστῶν, τοῦ Σπυρομήλιου, τοῦ Κασομούλη καί τοῦ Κολοκοτρώνη, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀναγνώσω

¹ Γ. Τερτσέτη: Ἐξακολούθησις τῶν προλεγομένων εἰς τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (Ἀθῆναι 1852) σελ. 49.

² Διήγησις, σελ. 8.

τρεῖς περικοπὰς ἀναφερομένας εἰς ἓν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως, τὴν τραγωδίαν τοῦ Μεσολογγίου :

Περιγράφων ὁ Σπυρο-Μήλιος τὴν συρροὴν τῶν πληθυσμῶν τῆς Ρούμελης, οἱ ὅποιοι τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1825 φεύγοντες τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Μεχμέτ Ρεσίτ Κιουταχῆ, ἔσπευδαν ἔντρομοὶ νὰ κλεισθοῦν εἰς τὸ Μεσολόγγι, λέγει : «*Ἡ εἰσβολὴ τόσοσ πολυαριθμοῦ ἐχθροῦ εἰκόνιζεν ἓνα ποταμόν, ὅστις ἐκ τῆς πλημμύρας χύνεται ἀπὸ τὸ κρεββάτι του καὶ ὁρμῶν ἀφανίζει, ὅτι τοῦ παροησιασθῆ ὀμπρός· οὔτε τὰς πρὸ αἰῶνων δρυὸς σεβάζεται, ἀλλὰ ξερορρίζωνει, ἀλλ' οὔτε σχεδὸν αὐτοὺς τοὺς βράχους. Οὕτως λοιπὸν καὶ οἱ λαοὶ τῆς Ἀντικῆς Ἑλλάδος ἔντρομοὶ ἀπέφευγαν τὴν πρώτην ὁρμὴν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐπροχώρει πανταχόθεν μὲ τὸ πῦρ, τὸ σίδηρον, τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ὅσοι ἐπαρχαίαι εἶχον ἀποκλειστρος, καθὼς ἦ τοῦ Καρπενησίου καὶ τοῦ Βάλτου, εἰς αὐτὰς κατέφευγαν οἱ ἄνθρωποι, καθὼς καὶ ὅσοι ἦτον πλησιέστερα εἰς τὸ Ἀνατολικὸν καὶ Μεσολόγγιον ἔτρεχαν διὰ ν' ἀσφαλισθοῦν εἰς αὐτὰς τὰς πόλεις. Ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ μ' ὄλα τὰ ἐπαπειλούμενα ταῦτα κακά, κανένας δὲν ἔλαβε τὴν ἰδέαν νὰ υποκύψῃ εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος. Πλὴν ἔβλεπε τινὰς τοὺς γέροντας μὲ ἀργὰ βήματα ἀκουμβῶντες εἰς τὸ ρόπαλον νὰ βαδίζουσι πρὸς τὸ Μεσολόγγιον. Μητέροι φέρουσαι εἰς τοὺς ὤμους των ὅτι ἐδύνατο ἐκ τῆς περιουσίας των καὶ εἰς τὰς χεῖρας τὰ ἀνήλικα βρέφη των, ἔτρεχαν νὰ προφθάσουσι τὸ Μεσολόγγιον. Ποιμένες μὲ τὰ ποιμνία των ἔτρεχαν πρὸς τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλ' οἱ δυστυχεῖς μήπως ἐκεῖ τὰ ἀσφάλιζον; Τίνος δὲν ἐσυντριβέτο ἡ ψυχὴ εἰς τοιαύτην ἐλευνὴν θέαν; Ὅλοι ἐν τοσοῦτῳ μὲ μίαν ψυχὴν, μὲ μίαν ἀπόφασιν ἐπροκρίναμεν ν' ἀποθάνωμεν μὲ τὰ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας κάλλιον ἐκδικούμενοι καὶ τὸν ἑαυτόν μας καὶ τὴν Πατρίδα μας, παρὰ νὰ κλίνωμεν τὸν αὐχένα εἰς τὸν βάρβαρον κατακτητὴν μας, ὅστις ἀπανθρώπως μᾶς ἐδούλωνεν ἐπὶ τόσοσ αἰῶνας'».*

Ἴδου καὶ ὁ Κασσομούλης πῶς παρουσιάζει σκηναίᾳ ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν «*Ἐλεύθερων Πολιορκημένων*» τοῦ Μεσολογγίου : «*Ἀπὸ τὰ μέσα Φεβρουαρίου τοῦ 1826 ἄρχισαν πολλαῖς φαμελιαῖς νὰ ὑστεροῦνται τὸ φωμί. Μία Μεσολογγίτισσα, Βαρβάρανα ὠνομάζετο, ἣτις περιέθαλπεν ἀσθενῆν τὸν ἀδελφόν μου Μῆτρον, ἐτέλειωσε τὴν θροφὴν τῆς καὶ μυστικὰ μὲ ἄλλαις δύο φαμελιαῖς Μεσολογγίτικες ἔσφαξαν ἓνα γαῖδουράκι, πουλάρι, καὶ τὸ ἔφαγαν. Ταῖς ἡῦρα ὁποῦ ἔτρωγαν ἐρώτησα ποῦ ἡῦραν τὸ κρέας καὶ τρώμαξεν ἡ ψυχὴ μου ὅταν ἄκουσα ὅτι ἦταν γαῖδουρί. Μιὰ συντροφιά στρατιωτῶν Κραβαριτῶν εἶχεν ἓνα σκύλον καὶ κρυφὰ καὶ αὐτοὶ τὸν ἔσφαξαν καὶ τὸν μαγεύρουνσαν. Ἐμαθητεύθη καὶ τοῦτο. Ἡμέραν παρ'*

¹ Ἀπομνημονεύματα, σελ. 5 κ. ἔ.

ἡμέραν ἀδξάνουσα ἢ πεῖνα, ἔπεσε καὶ ἡ πρόληψις κιάλα τοῦ νὰ τρώγουν ἀκάθαρτα καὶ ἄρχισαν ἀναφανδὸν πλέον νὰ σφάζουν ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια καὶ ἀκόμη νὰ τὰ πωλοῦν μία λίρα τὴν ὀκτὰ καὶ ποῦ νὰ προφθάσουν; Τρεῖς ἡμέρες ἀπέρασαν, καὶ ἐτελείωσαν καὶ αὐτὰ τὰ ζῶα¹».

Ἀκούσατε τώρα πῶς διηγεῖται καὶ ὁ Κολοκοτρώνης τὴν ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου ἐντύπωσιν τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Γ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1826: «Τὴν ἡμέραν τῶν Βαῖων ἔκαμαν γιουρούσι στὸ Μισολόγγι οἱ ἥρωες τοῦ Μισολογγιοῦ, σὲ τόσες χιλιάδες ἀσκέρι, σὲ τόσα κανόνια, χαντάκια, καβαλλαριά. Ἐγλύτωσαν 2000, καὶ τὸ γυναικόπαιδο ἔγινε θῦμα. Μᾶς ἤλθε εἶδησις μεγάλη Τετράδη εἰς τὸ δειλινὸ, ποῦ εἶχε παύσει ἡ Συνέλευσις καὶ εἴμεθα εἰς κάτι ἴσκιους. Μᾶς ἤλθε εἶδησις ὅτι τὸ Μισολόγγι ἐχάθη. Ἔτοι ἐβάλαμεν τὰ μαῦρα ὄλοι, μισὴ ὥρα ἐστάθη σιωπὴ ποῦ δὲν ἔκρενε κανένας, ἀλλὰ ἐμέτραε καθένας μὲ τὸν νοῦν του τὸν ἀφανισμόν μας. Βλέποντας ἐγὼ τὴν σιωπὴν ἐσηκώθηκα εἰς τὸ πόδι καὶ τοὺς ὠμίλησα λόγια διὰ νὰ ἐμψυχωθοῦν τοὺς εἶπα ὅτι τὸ Μισολόγγι ἐχάθη ἐνδόξως καὶ θὰ μείνη αἰῶνας αἰῶνων ἢ ἀνδροεῖα: ἐὰν βάλωμεν τὰ μαῦρα καὶ ὀκνεύσωμεν, θὰ πάρωμεν τὸ ἀνάθεμα καὶ θὰ πάρωμεν τὸ ἀμάριγμα τῶν ἀδυνάτων ὄλων. Μὲ ἀποκρίθησαν: Τί νὰ κάμωμεν τώρα Κολοκοτρώνη; Τί νὰ κάμωμεν; τοὺς λέγω. Τὴν ἀγὴ νὰ κάμωμε συνέλευσι, νὰ ἀποφασίσωμεν Κυβέρνησιν πέντε, ἕξη, ὀκτὼ ἄτομα διὰ νὰ μᾶς κυβερνήσουν καὶ νὰ διαλέξωμεν καὶ ἄτομα νὰ ἀποφασίσουν νὰ ἀνταποκρίνονται μὲ τὰ ἐξωτερικά. Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς συνελεύσεως διὰ τὰ ἐξωτερικά νὰ δίδῃ λόγον εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ εἰς τὸν λαόν, καὶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι νὰ σκορπίσωμεν εἰς ταῖς ἐπαρχίαις καὶ νὰ πιάσωμεν γενικῶς τὰ ἄρματα, ὅπως τὰ πρωτοπιάσαμεν εἰς τὴν Ἐπανάστασιν. Ἡ διάρκεια τῆς Ἐπιτροπῆς ἕως τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1826. Καὶ τότε ἂν γλυτώσωμεν, συναζόμεθα καὶ τελειώνομεν τὴν συνέλευσιν²».

Ἴδου τώρα καὶ ὁ Μακρυγιάννης πῶς διηγεῖται τὴν συνομιλίαν ποῦ εἶχε μὲ τὸν Γάλλον ναύαρχον De Rigny, ὅταν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1825 ἐτοίμαζε τὴν ὀχύρωσιν τῶν Μύλων δι' ἄμυναν κατὰ τοῦ Ἰμβραήμ: «Ἐκεῖ ὀπούρκειανα τίς θέσες εἰς τοὺς Μύλους ἤρθε ὁ Ντερνὸς νὰ μὲ ἰδῇ. Μοῦ λέγει: Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες: τί, πόλεμο θὰ κάμετε μὲ τὸν Μπραῖμη αὐτοῦ; — Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσεις κί ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ θεὸς ὀποῦ μᾶς προστατεύει καὶ θὰ δείξωμεν τὴν τύχη μας σ' αὐτὲς τῆς θέσες τῆς ἀδύνατες. Κί ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τὸ πλῆθος τοῦ Μπραῖμη, παρηγο-

¹ Ἐνθυμήματα τ. Β' σελ. 241.

² Διήγησις, σελ. 168.

ριώμαστε μ' ἕναν τρόπο, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τοὺς "Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους. "Ὅτι ἀρχὴ καὶ τέλος, παλαιότερον καὶ ὡς τώρα, ὅλα τὰ θεοῖα πολεμοῦν γὰ μᾶς φᾶνε καὶ δὲν μποροῦνε. Τρῶνε ἀπὸ μᾶς καὶ μένει καὶ μαγιά! Καὶ οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν γὰ πεθάνουν· κι' ὅταν γάνουν ἀντεῖνη τὴν ἀπόφασιν, λίγες φορὲς χάνουν καὶ πολλὰς κερδαίνουν. "Ἡ θέση ὅπου εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιοῦτη. Καὶ θὰ ἰδοῦμε τὴν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μὲ τοὺς δυνατούς. — Τρὲ μπιέν, λέγει κι' ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος¹».

Ἄληθῶς δὲν ἤξεύρει κανεὶς, τί γὰ πρωτοθαυμάσῃ εἰς τὰς σελίδας αὐτάς. Τὸ κάλλος τοῦ λόγου, ἢ τὸ ὕψος τοῦ φρονήματος. Τοιαῦτα κείμενα, ποῦ εἶναι θὰ ἔλεγε κανεὶς γραμμένα ἀπὸ τοὺς Ἄγωνιστάς, ὅχι μὲ μελάνι ἀλλὰ μὲ αἷμα, μὲ τὸ αἷμα ποῦ ἐχύθη διὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους, ἀποτελοῦν ἐθνικὸν κειμήλιον ἀνεκτίμητον, φλογιζόμενα δὲ καὶ τὰ πεζογραφήματα ταῦτα ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας, δύνανται κάλλιστα γὰ παραζευχθοῦν πρὸς τὴν ποίησιν τοῦ Σολωμοῦ καὶ μαζί μὲ τὸν Ἐθνικὸν Ὑμνον τῆς Ἐλευθερίας γὰ ἀποτελέσουν τὴν Ἱερὰν Βίβλον τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ θὰ ἀντλοῦν διὰ μέσου τῶν αἰώνων εὐψυχίαν καὶ θάρρος διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἐλευθερίας, ἥτις ἀπετέλεσε πάντοτε τὸ ἱερώτερον καὶ προσφιλέστερον ἰδεῶδες τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς.

Ἡ στιγμή, καθ' ἣν θὰ ἐκδηλωθῇ εἰς ἓν ἔθνος ἡ διάθεσις πρὸς ἀπομνημόνευσιν σπουδαίου ἱστορικοῦ γεγονότος χάριν τῶν μεταγενεστέρων, εἶναι σημαντικὴ διὰ τὸ ἔθνος αὐτό, διότι μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν ἰσχυρᾶς ἱστορικῆς συνειδήσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐπειδὴ οἱ ἱερεῖς τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας ἀπεφάσισαν τὸ πρῶτον τὸ 776 π.Χ. τὴν ἀναγραφὴν τῶν ὀνομάτων τῶν Ὀλυμπιονικῶν εἰς εἰδικὸν πίνακα χάριν τῶν μεταγενεστέρων, τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐθεωρήθη ὡς ἀρχὴ τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ πρὸ τοῦ 776 χρόνοι ἐθεωρήθησαν προϊστορικοί. Τὸ 1821 ἀποτελεῖ σημαντικὸν ὁρόσημον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων, διότι σημειώνει τὸ τέλος μιᾶς σκοτεινῆς περιόδου, τὴν ὁποῖαν ἀμαυρώνει ἡ δουλεία τεσσάρων αἰώνων, καὶ τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας περιόδου, τὴν ὁποῖαν καταυγάζει τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐλπίδος. Τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ μεγάλου τούτου ἐθνικοῦ γεγονότος ἔχοντες συνείδησιν οἱ Ἄγωνισταὶ τοῦ 21, ἀφήσαντες τὸ ὄπλον, ἐπι-

¹ Ἀρχεῖον Μακρογιάννη ἔκδ. Βλαχογιάννη τ. Β' σελ. 170.

δίδονται με τὰ πενιχρά γραμματικά των ἐφόδια νὰ ἀπομνημονεύσουν χάριν τῶν ἐπερχομένων ἐλληνικῶν γενεῶν τὴν μεγάλην ἐποποιῖαν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἁγῶνος. Οἱ δημιουργοὶ τῆς ἱστορίας γίνονται οἱ ἀφηγητὰί τῆς ἱστορίας. Χειρισθέντες δὲ μετ' ἀμφιδεξιότητα τὸ σπαθὶ καὶ τὸ κονδύλι καὶ συνδυάζοντες εἰς τὰς ἀφηγήσεις των τὸν Λόγον καὶ τὴν Πράξιν, μᾶς ἀφῆκαν ἔργα ἱστορικῆς καὶ λογοτεχνικῆς καταξιώσεως, ἀληθινὸν «*κτῆμα ἔσαεί*», διὰ τῶν ὁποῖων ὀμιλεῖ ἡ ἡρωϊκῆ, ἰσχυρὰ καὶ ἀθάνατος ψυχὴ τῆς Ἑλλάδος. Διπλῆ εἶναι ἡ πρὸς τοὺς Ἁγωνιστάς τούτους εὐγνώμοσύνη τοῦ Ἔθνους.

Ω Δ Η*

Εἰς τὴν πανήγυριν τῆς θεμελιώσεως τῆς Ἀκαδημίας τῆς ἀνεγειρομένης ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῦ φιλογενοῦς Κυρίου **Σ. Σίνα**.

Οὐράνιο φέγγοσ, Ἐπιστήμη θεία,
Ἐσὺ εἰς τὸ πλάγι τοῦ Σωτήρος ἦσουν,
Ὅταν τοῦ κόσμου ἐμόρφωσεν τὰ κάλλη
 Θεὸς Σοφός.

Θεῖα Ἐπιστήμη! οἰκοδομεῖ ναόν Σου
Φιλόμουσος πολίτης τῆς Ἑλλάδος·
Ταῖς παλαιαῖς ταῖς δόξαις ν' ἀναστήσῃ
 Ἔχει βουλή.

Ἐπερίχυσεν μετ' ἄστρα τὸν αἰθέρα,
Νομοθετεῖ τὸν θαυμαστὸν ρυθμὸν τους.
Ἕμνονοιοῦν τὴν χάριν του αἰώνίως
 Γῆ κ' Οὐρανός.

Πρόνοια τοῦ Ὑψίστου, καὶ ψυχαιὶς Ἑλλήνων
Κάτοικοι παλαιῶν τῶν Ἑλλήνων,
Συνδράμετε τὴν εὐμορφὴν πατρίδα,
 Φίλοι πιστοί.

Κατ' εἰκόνα τοῦ πλάττει τοὺς ἀνθρώπους
Ἄκτινα τῶν ἀκτίνων του τοὺς χύνει,
Γενναῖοι νὰ ζοῦν, νὰ χαίρωνται τὴν κτίσι
 Τέκνα Θεοῦ,

Κάμετε, τὰ μυστήρια τῆς σοφίας
Νὰ ἱεουργοῦν εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Σίνα
Καλοὶ ἱερεῖς· πάλε ἡ φυλὴ μας νᾶναι
 Δόξα τῆς Γῆς

Κ' ὅταν θανάτου κοιμηθῶν τὸν ὕπνο
Νὰ ξυπνήσουν εἰς τὰ ἀθάνατα λημέρια,
Ἕλληουσὲν ἀίδοῦν, καὶ φωτεινοὺς ἀστέρας
 Ἄλλου Οὐρανοῦ.

Δέξου, ὦ καλέ, τὸν Σαπφικόν μου ὕμνον,
Τῆς ἀρετῆς σου ὕμνονοιοῦν τὸ κάλλος·
Νὰ τὸν δεχθῆς κ' ὡς πρωϊμάδι γνήσιο
 Τῆς νέας φωνῆς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Αὐγούστου 1859

Γ. ΤΕΡΤΖΕΤΗΣ

ἀρχιεπιφύλαξ τῆς Βουλῆς

Τὸ μέτρον κατὰ τὸν ρυθμὸν τῆς Ὄδης «Ποικιλόθρον' ἀθάνατ' Ἀφροδίτα»

* Ἰδε σελ. 114.